

контаміновані одиниці здебільшого не виходять за межі оказіональності, хоч вони мають усі потенційні можливості до подолання сили тяжіння цього явища.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 606 с.
2. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие, источники, лексикографическая разработка. Автореф. дис. д-ра филол. н. – Л., 1968. – 26 с.
3. Гнатюк І. С. Структурно-семантичні трансформації фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози // Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 107 – 141.
4. Єрмоленко С. Я. Норма мовна // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420 – 421.
5. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України. Автореф. дис. к. філол. н. – Луганськ, 2005. – 19 с.
6. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов. – М.: Высш. школа, 1980. – 207 с.
7. Молотков А. И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке // Нормы современного русского литературного словоупотребления – М.; Л., 1966. – С. 92 – 111.
8. Ужченко В. Д. Структурно-семантичні основи авторських видозмін у фразеології // Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія: Навч. посібник для філол. фак. ун-тів. – Х.: Основа, 1990. – С. 144 – 154.
9. Шадрин Н. А. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 220 с.
10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высш. школа, 1969. – 232 с.
11. Ханпира Э. Оказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования. – М.: Наука, 1972. – С. 245 – 317.

Джерела

Боккаччо	Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1985. – 661 с.
Гете	Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1981. – 540 с.
Горький	Горький Максим. Сторож / Пер. з рос. М. Лукаш // Горький М. Твори: У 16-ти т. – Т. 8. – К.: Держлітвидав, 1953. – С. 696 – 721.
Лопе де Вега	Вега Карлю Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сні / Пер. з ісп. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1962. – 359 с.
Мадач	Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 252 с.
Сервантес	Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К.: Дніпро, 1995. – 703 с.
Стіль	Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав, 1953. – 412 с.
Флобер	Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961. – 237 с.
Шекспір	Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма / Пер. з англ. М. Лукаш. – У кн.: Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. – Т. 4. – К.: Дніпро, 1986. – С. 331 – 435.
Шіллер	Шіллер Фрідріх. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 195 с.

Ю. Осінчук*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81–112:373.46+246–62

ІСТОРІЯ НАЗВ ДОБОВИХ БОГОСЛУЖІНЬ

У статті досліджується українська богослужбово-обрядова лексика в діяхронному аспекті, зокрема лексико-тематична група назв добових богослужінь. Історія функціонування досліджуваних лексем простежується на конкретних прикладах церковно-богослужбових книг, літургійної літератури та лексикографічних працях лінгвістичного характеру.

* © Ю. Осінчук, 2006

Невід'ємним складником будь-якої християнської конфесії є богослужіння, з яким співвіднесені поняття та реалії, що використовуються в богослужбовій практиці.

Об'єктом нашої студії є історія лексико-тематичної групи назв добових богослужінь. Вона відносно невелика за кількісним складом, але часто вживана в професійному та щоденному людському мовленні.

Богослужіння, що здійснюються Святою Церквою протягом доби, називаються **добовим колом богослужінь**. Усі служби добового кола проводяться у визначений для цього час. Добових богослужінь є дев'ять: **вечірня, повечір'я, полуношниця, утренняя, перший час, третій час, шостий час, дев'ятий час, Літургія**. Крім того, до них ще належить **всенічна** відправа, яка здійснюється за спеціально розробленим церковним чином напередодні великих свят.

Церковний день відповідно до Писання починається звечора, тому й добове коло розпочинаємо вечірньою службою.

Вечірня – Богослужіння в складі вечірнього богослужіння, яке починає добове коло богослужінь і яке відправляють перед повечір'ям [П.: 33].

Грецька лексема *hesperinos* – 'вечірня служба' послужила запозиченням для старослов'янської мови, в якій на рід цієї служби вказували лексичні форми: **вечерньна, вечерньнага, вечерница** [SJSStI II: 185]. Етимологічно – це похідне утворення від назви частини доби **вечеръ**, яка в свою чергу походить від праслов'янського *večerъ* < *veker [ЕСУМ I: 366].

Зі значеннями 'церковна служба' [Ср. I: 251]; 'вечірнє богослужіння' [СДЯ I: 404] ці лексеми функціонували в перекладних церковнослов'янських та оригінальних пам'ятках Київського періоду: *И повелѣ пѣти вечеръною* [XII Усп. зб.: 11 а]. *Днемъ есмъ переѣздилъ до вечерни* [Поуч. Влад. Мон.: 250]. *Ико на вечерници ѿ(т) живыхъ въ помо(щ) поють(с)* [XIII СДЯ I: 404].

Поступово субстантивована форма **вечерньна** у світських та богослужбових текстах припинила своє вживання. Вона була повністю витіснена стягненою формою **вечерня**: *Послѣдованіе колѣнопреклонныхъ мл, твѣ на Вечерни* [1646 ТПМ III: 5]. *Начало Вечерни творитъ(с) пре(д) Великими Враты* [1666 Служ.: 75].

Демінутивний варіант **вечерница** не вийшов з ужитку в пам'ятках XV – XVII ст., але він повністю втратив богослужбово-обрядове значення, набуваючи нового семантичного статусу – 'вечірня зірка, зірниця', наприклад: *вечусъ то есть де(н)ница подобна и вечерници* [СУМ 16 – I п. 17 ст. IV: 7].

Семантична структура лексеми **вечерня** дещо ускладнилася з появою видових щодо нього складених лексем –: **вечерня малага** – *Съ вечера съвершае(т) въ новой Цр, кви Малаго Вечерню* [1646 ТПМ II: 75]; **вечерня великага** – *Времени приспѣвухъ Великіа Вечерня* [1681 Служ.: 2]; **вечерня повседневнага** – *Начало Повседневной Вечерни* [77]. Таким чином, лексема **вечерня** опинилася в ролі домінанти гіперо-гіпонімічного ряду **вечерня** – **вечерня малага**, **вечерня великага**, **вечерня повседневнага**.

Семантична спеціалізація лексеми **вечерня** у конфесійній сфері збережена й до сьогодні. Форма **вечерня** увійшла в народну мову і має сучасний варіант **вечірня**. СУМ вважає стару форму **вечерня** як нормативну, а форму **вечірня** – діалектну [СУМ I: 344]. У сучасних церковно-релігійних текстах немає чіткого унормованого вживання досліджуваної лексеми. Так, богослужбі тексти Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) та Української Православної Церкви Київського Патріархату (далі – УПЦКП) друкуються українською мовою зі значними домішками церковнослов'янств (хоча УПЦКП більш тяжіє до використання «чистої» української мови у релігійній практиці), а Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ) для конфесійних потреб користується лише «чистою» українською, наприклад: *Вечірня закінчується читанням молитви св. Симона Богоприємця* [ЗБ: 577]. *У другій половині дня відправляється вечерня Великої суботи* [1998 ПЦК: 51].

Павечерниця – (**повечір'я**). Грецька лексема *ἀποδευτοῦ* адаптувалася в старослов'янській мові у вигляді двох лексичних запозичень **павечерньна** та **павечерница** – 'богослужіння після вечірні; повечір'я': *Нооучи къ стръници, и часовимъ, и вech(є)рни, и повеч(и)рници* [SJSStI XXV: 1].

Українська мова XI – XIV ст. успадкувала ці дві варіантні лексеми у церковно-термінологічному значенні. Лексема **павечерньна** функціонувала зі семантикою – 'вечірня, повечір'я': *Начаша пѣти павечерню* [Ср. II: 854].

Суфіксальна лексема *павсчернница* служила назвою двох видів окремих богослужінь: 1. Велике повечір'я – 'вечірнє богослужіння, яке здійснюється у Великий піст і в деякі великі свята': *Павсчернница поють(с) велика сь п'внимь* [XII СДЯ VI: 334]. 2. Мале повечір'я – 'щоденне вечірнє богослужіння, яке здійснюється після вечерні': *Павсчернница куда вь ир, (к)ви поють(с) кьждо дьлжсьнъ ксть стотати* [334]. Цим же самим терміном у пам'ятках Київського періоду називалося вечірнє богослужіння – *вечірня велика* та *вечірня мала* ('церковна служба'): *Въ ст, оу и великою соу(б)...павсчернница не поютьсѧ* [XII Ср. II: 854]. Крім обрядової семантики за цим терміном було закріплене ще одне значення – 'вечеринка': *Бестудная словеса и плясаніе, еже вь пиру и на свадбахъ и вь павсчернницахъ* [там само].

Подальший розвиток термінів *павсчерн* та *павсчернница* проходив без змін у структурі слова та обрядовій семантиці. У період староукраїнської доби досліджувані лексеми зі специфічно функціональним значенням – 'вечірнє богослужіння' активно функціонують у пам'ятках писемності: *Павсчерннѧ же, и кь снѧ идѣщихъ Мл, твы сьвершаѧ* [1646 ТПМ I: 225]. *Начало павсчерни Великаѧ* [1690 Пол.: 78].

Виявлені факти на матеріалах конфесійних текстів дають можливість констатувати процес архаїзації термінів *павсчерн* та *павсчернница* в церковній практиці новоукраїнського періоду та заміну їх новим терміном *повсчеріє* – 'вечірнє богослужіння, яке здійснюється після вечерні' [Д.: 436], наприклад: *Послѣдованіє Великогѧ Повсчеріѧ* [1810 Служ.: 136].

Незважаючи на те, що церковнослов'янським *павсчернница* був витіснений на периферію терміновживання, він фіксується лексикографічними працями до сьогодні як архаїзм, пор.: *павсчернница* – 'коротка після обіда вечірня служба' [Ч. РМС: 245]; *павсчернница* [Ж.: 595]; *павсчернница* – 'коротка відправа після вечерні' [ЕСУМ I: 366 – 367]; *повсчернница* те саме що повечер'я – 'частина вечірнього богослужіння, яке відправляють після вечерні або в сполученні з нею' [П.: 98].

Нова форма *повсчеріє* поступово, в процесі проникнення української лексики в церковно-термінологічну галузь, набула українізованого варіанту на фонетичному рівні – *повечір'я*, який не втратив свого обрядового значення до наших днів – 'моління після вечерні' [Ч. ПС: 69].

Слід додати, що термін *повечір'я* виступає в ролі домінанти гіперо-гіпонімічного ряду: *повечір'я* – *велике повечір'я*, *мале повечір'я*: *На Малому Повечір'ї співаються триспівці* [1998 ПЦК: 27]. *У вечері замість вечерні відправляється Велике Повечір'я* [ЗБ: 614].

Час (мн. *часи*) – *година* (мн. *години*). Загальне часове поняття у стсл. перекладних пам'ятках передавалося лексемою *часъ* у контекстах, що реалізували її значення 'час, пора; мить, короткий проміжок часу; частина доби' [Ц.: 776].

У спеціальному церковно-термінологічному значенні 'молитва визначеного часу' у стсл. перекладних текстах функціонували дві лексеми – *часъ* (мн. *часъѧ*) та *година* (мн. *годинъѧ*), пор.: *И поьмите третий часъ такоже бѣаше им обѣчати* [SJSStI XXXXIII: 483]. *И наоучи а оутрени и годинамъ обѣонѣи и вечерни* [SJSStI VIII: 414].

У церковній практиці XI – XIV ст. лексеми *часъ* та *година* виступали зі значенням 'церковна служба' [Ср. III: 1482; Ср. I: 535], наприклад: *Часи велика(с) пѧтъ(к): ча(с) а*, [Остр. ев.: 290]. *Близъ ст, го иждана поьцію третимъ годиною* [СП: 95].

Церковнослов'янське фонетичне оформлення утримало за лексемою *часъ* її стилістичний статус і до періоду староукраїнської мови. Зазначимо тут, що ця лексема виступала в ролі домінанти у гіперо-гіпонімічних відношеннях. Так, до гіперонімічного найменування *часъ* у пам'ятках церковного вжитку XV – XVII ст. виступали такі гіпонімі кореляти: *часъ первий*, *часъ третій*, *часъ шестый*, *часъ девятый*: *По штрни же вь совершеніи Перваго Часа* [1646 ТПМ I: 226]. *Третій же часъ... вь оумиленіи ср(д)ца сьвершаѧ* [226]. *Шестый часъ совершаѧ* [227]. *Девятый же часъ, такожде сь всѧкимъ бл, гоговѣніемъ сьвершаѧ* [227].

У цей період лексема *година* в церковно-обрядовому значенні звужує частотність функціонування. Богослужбові тексти староукраїнського часу майже не фіксують даної лексеми. Деякі лексикографічні джерела подають лише похідні лексеми, наприклад: *годинникъ* – 'книжка до набоженства з церковними часами (годинами)': *Годинникъ – часословъ* [XVII Т.: 541].

Спостереження над функціонуванням лексичної пари *час* (мн. *часи*) – *година* (мн. *години*) в богослужбових текстових джерелах дають підстави стверджувати, що вони

представлені в сучасній українській мові без переінтеграції обрядової семантики: *Малий відпуст на Часах* [1995 Служ.: 253]. *З Великоднього дня і весь тиждень, аж до суботи, Години Церковні й Повечір'я відправляються* [1995 Молит.: 330].

У богослужбово-релігійній практиці використовуються кілька видів *часів*, а саме: *часи пасхальні* та синонім до даного гіпоніма *часи великодні*; *часи царські* – синонім *часи великі*; *часи великопісні*; *часи повсякденні*: *Часи повсякденні*, *Часи Великі*, *Часи проміжні* [Гол.: 258]. У Велику п'ятницю *Літургії не буває, а чиняться Царські часи* [ЗБ: 618]. До *Великопісних часів* буває *благівіст постовий у меншій дзвін* [637]. *Великодні часи на святу Пасху читаються весь Світлий тиждень замість ранішніх і вечірніх молитов* [293].

Всенічна – (всеношна). Особливість даного богослужіння в тому, що воно починається увечері напередодні шанованих свят і триває усю ніч до світання. Ця служба складається із вечірні, утрени та першого часу [Ч. ПС: 31].

У давній гр. мові з церковно-термінологічним значенням ‘всенічна служба’ виступала лексема *pannychios* [В.: 930].

У старослов'янських перекладних пам'ятках грецькому *pannychios* відповідала слов'янська лексема *обнощница* – ‘всенічна служба’: *Обнощница твориша въ намъ ѿснъи цркъъви* [Ц.: 395].

Пам'ятки давньоукраїнського періоду на рід цієї служби фіксують стійку термінологічну сполуку *всенощное бдѣніе*. Лексема *бѣдѣник* запозичена із старослов'янської мови, яка поєднувала в своїй семантичній структурі значення ‘пильність, увага; неспання’ [Ц.: 103]: *И сицево бѣдѣник и несѣльник по всѣмъ ноци* [ХІІ Усп. зб.: 56 в].

Оскільки богослужіння здійснювалося протягом ночі, то дістало відповідну назву – *всенощное бдѣніе* – ‘церковна служба’: *Повѣле архієпископъ быти бѣдѣнію всенощному* [Ср. І: 197].

Церковна спеціалізація такого богослужіння в пам'ятках раннього періоду зумовила утворенню новим термінологічним сполукам – *всенощное пѣніе*, *нощное пѣніе*, наприклад: *И сътвори въ той клѣтъцѣ всенощное пѣніе* [ХІІ Усп. зб.: 19 б]. *И тако мало поспавъ въстанише нацы на нощное пѣніе* [38 б].

У процесі історичного розвитку обрядової лексики церковна термінологічна сполука *всенощное бдѣніе* могла розщеплюватися, утворюючи два терміни – *всенощное* та *бдѣніе*, при чому конфесійна семантика цих термінів не втрачалася: *Почали служити всенощное* [СУМ 16 – І п. 17 ст. V: 30]. *Бдѣніе: то єсть пре(з) цѣлую ночъ чутьє, мл, тѣвѣ пре(з) всю ночъ в чюдности бе(з) спанѣ в цр, кѣи ш(т)правованьми, а ведлу(з) чину цр, ковного называєтсѣ всенощное бдѣніе* [СУМ 16 – І п. 17 ст. II: 33].

Ще лексема *бдѣніе* в церковно-обрядовому значенні виступала зі семантикою ‘ревна молитва у нічний час’: *Вмѣсто бдѣніа, пѣ(с)ни, и мл, тѣвѣ, и торжества ох, о(в)наго*. [СУМ 16 – І п. 17 ст. II: 39].

Требник П. Могилы фіксує лише термінологічну сполуку *всенощное бдѣніе*: *Потом же обычное Всенощное Бдѣніе* [1646 ТПМ II: 75]. Форма цього термінологічного сполучення функціонувала майже до кінця ХІХ ст., оскільки до цього часу в церковній практиці використовувалася церковнослов'янська мова: *Всенощное же Бдѣніе, и оутрени воскр(с)ныѣ бываютъ* [1806 Служ.: 2].

На кінець ХІХ – поч. ХХ ст. у церковній практиці для нічного богослужіння почала використовуватися лексема *всеношна*. Уперше форму *усеношна* зафіксовано Б. Грінченком [Гр. IV: 355].

У сучасній українській мові цій лексемі властива варіантність на фонетичному рівні: *всенічна*, *усенічна*, *всеношна*, *всеношна*, *всенощне*, *всенічне*, *всеношне*: *Всеношна складається з великого повечір'я* [1998 ПЦК: 29]. *Всенічна починається Великим Повечір'ям* [1993 ПЦК: 42]. *Чин великої вечірні із всенічним* [2002 Тип.: 8].

СУМ нормативним варіантом вважає лексему *всеношна (усеношна)* [СУМ I: 764].

Зрідка у церковній літературі зустрічається застаріла архаїчна форма *всенічне бдіння*: *Всенічне бдіння починається великим повечір'ям* [ЗБ: 626].

Процес проникнення української лексики в церковно-термінологічну галузь спричинив появу нових лексичних відповідників до церковнослов'янців *всенічна* – *цілонічна* [І: 7]; *всенічне бдіння* – *нічне чужання*, *всенічне пильнування*: *Цілонічне чужання перед кожною неділею* [Гол.: 149]. *Нічні чужання відбуваються в навечір'я неділь та більших свят* [78]. *Таріль для всенощного пильнування* [Яв.: 206].

Полуношниця. До нічних богослужб належить церковна відправа **полуношниця**, яка дістала назву від часу її виконання – ‘церковна служба, яка здійснюється опівночі’ [Ч. ПС: 71].

Дослідник церковної термінології О. Горбач зазначає, що лексема **полуношниця** походить від гр. *menosuktion* [Горб.: 60].

У вузькоспеціальному церковно-термінологічному значенні ‘церковна служба, яка здійснюється опівночі; частина всенічної’ лексема **полѣнощница** та її фонетичний варіант **полѣнощница** засвідчуються в писемних пам’ятках давньоруськоукраїнського періоду: **Полуношниця и заутрення сѣ псалтирею и сѣ прочимъ послѣдованіемъ должны суть творити** [1419 Ср. П.: 1140]. **Потомъ полуношницю пѣти** [XIV/XV Сл.РЯ XVI: 270].

У світських пам’ятках цього ж хронологічного періоду на рід такого богослужіння інколи вживалося термінологічне сполучення **полѣнощнокъ пѣникъ**, наприклад: **Шѣмъ мнѣмъ яко братий полѣнощнокъ пѣникъ сѣвършающемъ** [XII Усп. зб.: 46 г].

Спеціальні богослужбові тексти староукраїнського часу фіксують досліджувану лексему з тим же обрядовим значенням, яке було притаманне їй у текстах раннього періоду: **Въ свое время прежде свѣтающѣ дню, полѣношницѣ сѣвършаѣ** [1646 ТПМ I: 226].

Крім того, на той час у церковній практиці використовувалося два види цієї служби, на що вказували такі гіпоніми: **полѣношниця повседневна, полѣношниця недельна**, наприклад: **Послѣдованіє полѣношниця недельна и повседневна** [1702 Лит.: 41].

Лексикографічні джерела пізнішого періоду розвитку української мови фіксують модифікований варіант – **полуничниця** ‘всенічна служба’ [Б-Н: 452].

У сучасній церковній практиці до церковнослов’янська **полуношниця** вживаються українські лексичні відповідники: **опівнічниця** рідко **північна, опівнічна відправа, опівнічна**: **Малий відпуст на протязі цілого тижня на Повечір’ї, Опівнічній і на Часах** [1995 Служ.: 253]. **Вечірня, Повечір’я і Опівнічна відправа...**[399]. **Ранішнє Богослужіння – Північна відправа** [399].

Сучасна богослужбова та релігійна література фіксує зрідка церковнослов’янськ **полуношниця** та його фонетичний варіант **полуношниця**: **Полуношниця повсѣденна** [2000 Ч.: 5]. **Воскресна Полуношниця** [Ф. Ю: 86].

Утренняя. Частина ранкового богослужіння, яке відправляють після опівнічниці перед першим часом або в сполученні з ними [П.: 134].

Дослідник церковної лексики О. Горбач лексему **утрення** термінологічно тлумачить як еквівалент грецького церковного терміна *heōthinē proseuchē* ‘рання молитва’ [Горб.: 60].

М. Федорів **утреню** тлумачить від гр. *ortros* (ορθρος) – ‘рання служба’ [Ф. М.: 42]. Етимологічно слово **утрення** утворене суфіксальним способом від праслов’янського етимона *утро*: **утрення** < *утро* < ст.ук. **оутро** < стсл. **оутро** < псл. *ustro, історія якого своїм початком сягає в праїндоевропейську добу [Ог. П.: 88].

Грецькій лексемі *ορθρος* на старослов’янському мовному ґрунті відповідали лексеми: **оутросѣ, оутрънаѣ, оутръница, заоутръна**: **Єва(нѣ)є(слик) ѡт(ѣ) лоук(ѣ) на ѡтросѣ. На ѡтръни с(вѣ)таго пѣтѣка. Начѣтокъ оутръници** [Ц.: 753]. **Оутрѣ же бывшю въ звониха заоутреню** [SJSStI XII: 662].

Через перекладені священно- та церковно-богослужбові книги, які використовувалися у церковному посередництві давньоукраїнського періоду, лексеми **оутръна, оутрънаѣ, оутръница** та **заоутръна** із обрядовим значенням – ‘ранішнє богослужіння’ увійшли в українську мову XI – XIV ст.: **На оутръни про(к) гла(с) д**, [Остр. ев.: 283]. **На заоутръни въ вѣскрѣсѣнахъ** [10]. **Коньчавѣшю юмоу оутръною начѣтѣ молитисѣ** [XII Усп. Зб.: 11 б]]. **Оутръницю пѣти** [Ср. III: 1319].

Старослов’янська форма **оутросѣ** у пам’ятках давньоукраїнського періоду нами не виявлена.

І. Срезневський подає ще один термін **завтрення** – ‘заутрення, церковна служба’: **Первое изучитѣ ему вечерню..., а завтрення также** [Ср. I: 903].

Церковно-обрядове значення лексеми **оутръна** розвивалося і на подальших етапах формування обрядової термінології. У староукраїнських богослужбових текстах аналізована лексема вживалася у двох фонетичних варіантах – **оутръна** та **оутриѣ**: **Оутрию же совершаѣ** [1646 ТПМ I: 226]. **На простой же Оутри** [1681 Служ.: 66].

На позначення назви церковної служби із тією ж самою семою, що закріплена за лексемою **оутриѣ**, у пам’ятках досліджуваного періоду фіксується форма **завтрення**:

Застали тамъ священника... у олтаря, завтреню отправуючого [СУМ 16 – І п. 17 ст. IX: 238].

У «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка зафіксовано форму *утредня*, який вказує на ранішню службу [Б–Н: 368].

Б. Грінченко вперше подає без модифікацій обрядовий термін *утреня* – ‘утреня, заутреня’ [Гр. IV: 366].

Спостереження над функціонуванням досліджуваної лексики в лексикографічних та текстових джерелах ХХ – поч. ХХІ ст. дають підстави стверджувати, що лексема *утреня* виступає в ролі домінанти гіперо-гіпонімічного ряду: *утреня* – *утреня велика*, *утреня великодня*, *утреня єрусалимська*, *утреня з поклонами*, *утреня повсякденна*, *утреня страсна* тощо. Наприклад: *Ця частина є властива великій Утрени* [Гол.: 200]. *Чин повсякденної утрени* [1992 Тип. I: 41]. *Відправляється утренья страсна з читанням 12 євангелій* [1998 ПЦК: 51]. *Починається пасхальна утренья* [52]. *Правиться Єрусалимська Утренья* [1993 ПЦК: 59]. *Відправляється в наших церквах Утренья з поклонами* [УХС: 172].

Процес проникнення української лексики в церковно-термінологічну галузь посприяв появі нових українських відповідників – *раня* та *ранішня*: *Наступне богослужіння пасхальної ранньої складається переважно зі співу канону* [ЗБ: 621]. *Решта все далі як вчині Ранішньої* [2002 Служ.: 30].

Літургія – обідня. Центральне богослужіння добового кола, під час якого відбувається Таїнство Євхаристії [П.: 70].

На позначення цього богослужіння в грецькій мові функціонувала лексема *leitourgia*. За структурою грецька лексема *leitourgia* – це складне слово, утворене від основи *leit* – пов’язаної з *laos* – ‘народ, люди, натовп, колектив’, і – *ourgia*, пов’язаної з *eroun* – ‘робота’, що буквально означало ‘громадська робота, громадська служба’ [ЕСУМ III: 272]. Первісно так називалися всі громадські богослужіння, пізніше цим словом стало позначатися найважливіше Богослужіння – спомин про Таємну вечерю Ісуса Христа.

Грецький термін *leitourgia* – ‘богослужба’, що виступає віддієслівним утворенням від гр. *leitourgein* ‘виконувати богослужбу’ [ESJStSI VII: 428 – 429] запозичила старослов’янська мова у формі *литоургия*: *Лици въ чь(ъ)те(ни)е на литѣрци ит(ъ) полѣ* [SJSStSI XIV: 124].

Давньоукраїнським відповідником цього старослов’янського слова в його церковно-термінологічному значенні виступала лексема *литоургия* – ‘християнське церковне богослужіння з причащенням; обідня’ [СДЯ IV: 406]: *И и(т)пѣвши литургию ибѣдати братѣа на сѣвокупе каждо с богарѣи своими* [ПВЛ: 182]. *Въ ср(д)ѣ. с ѣропоу(с). не(д). ве(ч). на литургии ишедѣ дия(к) сѣ кадилницею* [XII Служ. Варл.: 20].

Паралельно із терміном *литоургия* у цей хронологічний період пам’ятки фіксують термін-дублет *обѣдня* – ‘основне богослужіння в християнській церкві, яке здійснюється в першій половині дня, до обіду; літургія’ [СДЯ V: 576]. Етимологічно стел. *обѣдняа* суфіксальний похідний (суф. -ьнѣ / -ьнѣ) від псл. *obēdъ [ЕСУМ IV: 133].

Дана лексема активно функціонувала у пам’ятках давньоруськоукраїнського часу: *А иже се на выходѣ вышедѣ по(п) на ибѣдни и на ве(ч)рнии* [1280 Ср. I: 456].

Таким чином, гр. *leitourgia* передане грецизмом *литоургия* і продубльоване слов’янською лексемою *обѣдня* саме в церковно-термінологічному значенні. Гр. *leitourgia* ‘богослужба’ слов’янські перекладачі передали власномовною лексемою *обѣдня*, отже, тут, на їхню думку, існувала повна семантична відповідність між грецьким та автохтонним словом.

Дублетна пара *литоургия* – *обѣдня* функціонувала протягом усієї історії розвитку церковно-обрядової термінології: *Подобаетъ вѣдати, иже аще бѣдетъ литѣргия* [1646 ТПМ I: 69]. *В нашей церкви: Обѣдня. Вечерня. Повечерница* [1608 СУМ 16 – І п. 17 ст. IV: 7].

Пам’ятки XV – ХVІІІ ст. до даних термінів-дублетів фіксують синонім *служба* *божя* – *Слѣжба Бж. ию на погребѣ соборне служити* [1646 ТПМ I: 751].

Порівняймо функціонування зазначеної пари та її синоніма в сучасних богослужбових та літургічних текстах: *Євхаристична Літургія розпочинається приношенням дарів* [1995 ХМ: 24]. *Служба Божя в Страшний Четвер* [1993 ПЦК: 58]. *Найважливіше богослужіння – літургія, чи обідня* [ЗБ: 25].

Слід зазначити, що існують три чини *Літургії*, а саме: *Літургія Василя Великого* (*Літургія св. Василя Великого починається з великої вечерні* [1998 ПЦК: 28]), *Літургія Івана Золотоустого* (*На Літургії св. Івана Золотоустого антифони звичайні* [1993 ПЦК: 43]) та *Літургія Ранішеосвячених Дарів*. Остання – специфічна богослужба, яка відправляється у середи та п'ятниці Великого посту та в понеділок, вівторок і середу Страсного тижня, на якій не здійснюють Таїнства Євхаристії, а вірних причащають Напередосвяченими Святими Дарами [П.: 71].

У сучасній церковній практиці використовується кілька варіантів вживання цієї лексеми, наприклад: *Літургія Напередосвячених Дарів*, *Літургія Попередньоосвячених Дарів* та *Літургія Ранішеосвячених Дарів*, наприклад: *До особливостей Літургії Напередосвячених Дарів належить співання стихів псалма 141-го* [УХС: 56]. *Божественна Літургія Ранішеосвячених Дарів* [1995 Служ.: 189]. *Далі звичайний порядок Літургії Передосвячених Дарів* [1998 ПЦК: 42].

Отже, лексико-тематична група назв добових богослужінь відносно невелика за кількісним складом, але часто вживана в професійному та щоденному людському мовленні. Формування її було складним багатоплановим мовно-культурним та історичним процесом.

Джерела

- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови. / Підгот. до вид. В. Німчука. – К., 1966. – 423 с.
- В.** Вейсман А. Греческо-русский словарь. – Спб., 1897. – 1368 с.
- Гол.** Головацький Р. Пояснення Богослужень. – Рим, 1979. – 339 с.
- Горб.** Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології. / Олекса Горбач. Термінографічна серія. За ред. Б. Рицар, Р. Микутьчук. – Львів, 2004. – С. 58 – 78.
- Гр.** Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907. Т. 1 – 4.
- Д.** Дьяченко Т. Полный церковнославянский словарь. – М., 2001. – 1120 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови. В 7 т. – К., 1982. – 2003.
- Ж.** Желехівський Ж., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Л., 1886. – 1122 с.
- ЗБ** Слобідський С. Закон Божий. – К., 2003. – 642 с.
- І.** Іларіон. Церковний словничок. – Холм, 1942. – 25 с.
- Лит. 1702** Литургиарион. – Л., 1702.
- Молит. 1975** Молитвослов. – Рим, 1975.
- Молит. 1995** Молитвослов. – К., 1995.
- Ог.** Огієнко І. Етимологічно – семантичний словник української мови. В 4 т. / За ред. Юрія Мулика-Луцка. – Вінніпег, 1979. Т. 1 – 4.
- Остр. св.** Остромирово евангеліє 1056 – 1057 г. // Изд. А. Востоков. – Спб., 1843. – 623 с.
- П.** Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – 156 с.
- ПВЛ** Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. // Полное собрание русских летописей. – Л., 1962. – Т. 1. – С. 1 – 286.
- Пол. 1690** Полуустав. Содержай в себе дневную и ношную службу по преданию и чину церковному. – К., 1682.
- Почв Влад Мон.** Поучение Владимира Мономаха до 1125 г. // ПВЛ. 1962. С. 240 – 262.
- ПЦК 1993** Православний церковний календар // УАПЦ. – Львів., 1993. – 90 с.
- ПЦК 1998** Православний церковний календар // УПЦКП. – К., 1998. – 90 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. Т. 1 – 6.
- Сл.РЯ** Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1975. Вып. 1 – 26.
- Служ. Варл. XII** Служебник Варлаама Хутинського XII в. / Горский А. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1869. С. 5 – 11.
- Служ. 1666** Служебник. – Львів, 1666.
- Служ. 1681** Служебник. – Львів, 1681.
- Служ. 1806** Служебник. – К., 1806.
- Служ. 1810** Служебник. – К., 1810.
- Служ. 1860** Служебник. – К., 1860.
- Служ. 1995** Служебник. – К., 1995.
- Служ. 2002** Служебник. – Львів, 2002.
- СП** Синайський патерик / Изд. подгот. В. Гольщенко, В. Дубровина. – М.: Наука, 1967. – 401 с.
- Ср.** Срезневский И. Словарь древнерусского языка. – М., 1989. Т. 1 – 3.
- СУМ** Словник української мови. В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.
- СУМ 16 – 1 п. 17 ст.** Словник української мови 16 – 1 п. 17 ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 1994 – 2003.
- Т.** Тимченко Є. Історичний словник українського язика. – К., 1930 – 1932. Т. 1.

Тип. 1992	Типик Української Католицької Церкви / Підгот. до видання о. Ісидор Дольницький. – Рим, 1992. – 619 с.
Тип. 2002	Типик Української Католицької Церкви / укладений о. Ісидором Дольницьким. – Львів, 2002. – 581 с.
ТІМ 1646	Могила Петро. Евхологион, албо молитвослов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1 – 2.
Усп. зб.	Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. Подгот. О. Князевская. Под ре С. Коткова. – М., 1971. – 752 с.
УХС	Іванків Є. Український християнський схід. – Чикаго, 1992. – 245 с.
Ф. М.	Федорів М. Обрядові співи української церкви Галицької землі. – Філадельфія, 1983. – 290 с.
Ф. Ю.	Федорів Ю. Пояснення церковних Богослужень і Св. Тайн. – Львів, 2004. – 159 с.
ХМ 1995	Християнський молитовник. – Красилів, 1995.
Ц.	Старославянський словарь. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. – М., 1990. – 842 с.
Ч. 2000	Часослов. // Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. – К., 2000.
Ч. РСМ	Чопей Л. Русько-Малярський словарь. – Будапешт, 1883. – 492 с.
Ч. ПС	Чопенко В. Православний словник. – К., 1995. – 110 с.
Яв.	Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – 319 с.
ESJStSI	Etymologický slovník jazyka staroslovenského. – Praha, 1997.
SJStSI	Slovník jazyka staroslověnského. – Praha : Academia, 1966.

*М. Щипська**

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНОЇ ПОВІСІ

У статті проаналізовано деякі особливості використання фразеологізмів у поезіях сучасних авторів. Зокрема, увагу приділено семантичним трансформаціям фразеологізмів, граматичним та лексичним замінам фразеологічних одиниць¹.

У мові сучасної української поезії широко використовуються фразеологічні одиниці як у загальноприйнятій формі та значенні, так і різні способи їх структурних та семантичних трансформацій. Під трансформацією ФО розуміємо „стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних фразеологічних одиниць” [1: 8].

Готовий фразеологізм використати простіше, аніж пристосувати його до стилю викладу, надати йому індивідуальної неповторності [6]. Це вимагає від автора великої майстерності, тонкого відчуття, глибокого знання мови. Саме тому у своїй роботі ми приділили увагу окремим різновидам трансформації фразеологізмів, що зустрічаються у поезіях сучасних авторів.

Зокрема серед власне семантичних трансформацій ФО виділяємо ті, котрі розширюють свою семантику шляхом розширення сполучних можливостей: *І було нам зведено:/ закопайте живцем у землю/ ваші ліси і оселі, / закопайте чим глибше в непам'ять/ ваше зів'яле життя —/ і зійдіть з цього краю!* (Кордун: 44—45); *Ти це не був з епохою на „ти”*, / *Іще вона в тобі вознем мовчала./ І тільки щем святої висоти —/ яка у снах молилась і літала* (ЛЮ, 29.09.05: 5). ФО *закопати живцем у землю кого* „у важких муках згубити, довести до загибелі, нещадно покарати кого-небудь” (СФУМ: 245), *бути на ти з ким* „добре розумітися на чомусь, досконало знати якусь справу” (СФУМ: 48) традиційно вживаються для характеристики людини, її вчинків. Заміна іменника із семантикою особи в об'єктному оточенні фразеологізмів іменниками із семантикою неістоти сприяє збільшенню абстрактності ФО і, отже, призводить до розширення їх сполучних можливостей і власне семантики.

Трапляються поодинокі випадки подвійної актуалізації ФО, тобто поєднання в одному стійкому виразі як буквального, так і переносного значення: *Міркує мовчки дід, як то сказати хлоп'яті/ сказати правду, та не напрямки.../ Пржуть на луках жеребці завзяті —/ ото її [вороні] гривасті парубки. / Вона із ними там гуляла довго —/ лошатко привела від лоботи.../ Кусає ворона за те гнідого, / що тільки воза треба з ним тягти*

* © М. Щипська, 2006

¹ Надалі — ФО.